

Особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку та їхня соціальна активність

О.Г. Коваленко*

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Полтава, Україна

*Corresponding author. E-mail: olenagk@ukr.net

Paper received 24.06.15; Revised 03.07.15; Accepted for publication 07.07.15.

Анотація. Стаття присвячена вияву особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку залежно від рівня їхньої соціальної активності. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку розглядається як процес формування емоційних взаємин особистості. Воно зумовлюється різними чинниками. Виявлено, що соціальна активність осіб похилого віку найчастіше стосується громадської роботи та занять мистецтвом. Соціально активні особи похилого віку мають більше можливостей для позитивного розвитку свого міжособистісного спілкування.

Ключові слова: міжособистісне спілкування, соціальна активність, емпатія, почуття самотності, стилі спілкування

У житті літньої людини важливим є міжособистісне спілкування. Воно зумовлює її життєдіяльність. Завдяки якісному спілкуванню літня людина включається до широких соціальних зв'язків, у неї знижуються темпи старіння, стає кращим фізичне здоров'я, що в цілому зумовлює вищий рівень її життя. Таке спілкування загалом відіграє провідну роль у похилому віці. Це перший вид діяльності, яким людина оволодіває в онтогенезі і який дозволяє успішно здійснювати інші види діяльності [2]. Це також засіб, за допомогою якого старіння стає саме соціальним процесом, а не лише фізіологічним або психологічним [5]. Важливою умовою, яка зумовлює змінювання міжособистісного спілкування в похилому віці є соціальна активність особи. Вияв особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку залежно від рівня їхньої соціальної активності було метою нашої дослідження.

Особливості міжособистісного спілкування літніх осіб розглядаємо у межах особистісно-комунікативного підходу, відповідно до якого особистість розглядається як суб'єкт суб'єкт-суб'єктного спілкування та свідомої діяльності, що становить динамічну єдність, систему різних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей (когнітивних, комунікативних, регуляторних). Важливим чинником, який зумовлює весь процес розвитку особистості в похилому віці, є міжособистісне спілкування, у результаті якого формуються емоційні стосунки людини з людиною. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку є процесом формування емоційних взаємин особистості в похилому віці з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб їхньої поведінки один з одним. Тобто міжособистісне спілкування в похилому віці є суб'єкт-суб'єктним складним процесом, що має емоційну, пізнавальну й поведінкову складові [1].

Емоційна складова міжособистісного спілкування особи похилого віку передбачає прояв її емоційно-ціннісного ставлення до іншої людини. Така складова виявляється в різноманітних якостях, властивостях людини, зокрема, у її емпатійності, здатності викликати до себе симпатію, подібати іншим особам, у її прагненні не бути самотньою, у гнучкості в спілкуванні, у наявності емоційного досвіду спілкування, у настанові на партнера в безпосередньому спілкуванні тощо. Пізнавальна складова міжособистісного спілку-

вання осіб похилого віку передбачає соціальне пізнання іншої людини. Вона включає в себе орієнтованість у вербальних і невербальних засобах комунікації; здатність правильно розуміти комунікативну ситуацію; особистісні якості, що впливають на процес міжособистісного спілкування, тощо. Поведінкова складова міжособистісного спілкування особи похилого віку передбачає саморегуляцію її поведінки (взаємодії) з іншою людиною, й має мотиваційно-вольові аспекти. Цей компонент містить сукупність умінь ефективно використовувати вербальні й невербальні засоби спілкування, спостерігати за собою та партнером по спілкуванню, знаходити оптимальні способи для вираження власних почуттів, адекватно відображати почуття партнера, володіти прийомами зворотного зв'язку тощо. Поведінкова складова міжособистісного спілкування осіб похилого віку виявляється також у способах, стилях такого спілкування.

Провідною складовою в міжособистісному спілкуванні осіб похилого віку є емоційна. Вона передбачає наявність у суб'єктів міжособистісного спілкування певних почуттів один до одного, емоцій, переживань, які цих суб'єктів зближують або роз'єднують. У процесі міжособистісного спілкування формуються міжособистісні стосунки, котрі мають емоційну основу, тобто вони з'являються на основі певних почуттів партнерів один до одного, що можуть бути як позитивними, так і негативними (Б.Д. Паригін) [3].

Міжособистісна взаємодія у похилому віці відбувається за кількома напрямками [4]:

1. Сім'я (родина) – найближче оточення, що складається з осіб різного віку, в основі якого є шлюб або кровне родство. Це соціокультурне середовище, котре може надати особі похилого віку матеріальну допомогу й підтримку, гарантує її безпеку, доповнить її соціальні контакти, зробить активним спосіб життя. Асе саме в сім'ях часто виникають проблеми, джерелом яких може бути егоїзм і соціокультурні характеристики як старих осіб, так і молодих членів сім'ї.

2. Друзі та знайомі складають найближчу частину субкультури, до якої належить особа похилого віку. За результатами окремих досліджень, для людини в похилому віці більш важливими є соціальні контакти з друзями чи сусідами (вони більше впливають на її благополуччя), ніж контакти з дітьми або іншими родичами (у викладі О. В. Краснової [2], М. Пінкварт [6]). Саме

друзі інколи частіше, ніж родина можуть зрозуміти літню особу й надати їй підтримку та допомогу – адже вони мають однакові проблеми, схожий життєвий досвід, стереотипи сприйняття. Проблема старіючих осіб полягає в тому, що поступово члени культурних груп їхньої приналежності йдуть із життя й ці втрати стають непоправними через звуження кола нових соціальних контактів. Тому необхідно створювати для осіб похилого віку спеціальні умови, налагоджувати коло їхнього спілкування.

3. Різні спільноти (групи за інтересами, товариства, конфесійні об'єднання тощо) є соціальними організаціями, у межах яких особи похилого віку можуть реалізувати свій соціально корисний культурний потенціал і завдяки яким вони відчують власний зв'язок зі світом, із ширшим соціальним контекстом. Проблеми осіб цього віку полягають у недостатній розвиненості таких спільнот, особливо в сільських умовах, і в недостатній кількості спеціалістів, які вміють організовувати участь цієї категорії населення в суспільному житті.

Динаміка міжособистісного спілкування літніх осіб зумовлюється різноманітними чинниками, зокрема зовнішніми умовами та внутрішніми особливостями людини [1]. Зовнішні чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку пов'язані із властивостями, умовами, характеристиками навколишнього середовища і надають цим умовам ті чи інші можливості для реалізації такого спілкування. Ці чинники виявляються в оточенні: природному середовищі – природні умови, у яких перебуває літня особа; його компонентами є жива й нежива природа – ґрунти, водний простір, повітря, рослинний і тваринний світ, мікроорганізми; антропогенному середовищі – природне оточення, прямо чи непрямо, навмисно чи ненавмисно змінене людьми; воно складається із таких типів, як архітектурне (внутрішньоквартальне й житлове), середовище населених місць (міське й сільське), виробниче (промислове й аграрне); соціальному середовищі – сукупність соціальних умов життя людини, що впливають на свідомість і поведінку літньої особи; це оточуючий її соціальний світ, який включає в себе суспільні (матеріальні й духовні) умови її існування, розвитку й діяльності, з якими тісно пов'язані її суспільні стосунки; до таких умов належить, зокрема, соціально-психологічні, культурні, наукові, соціально-економічні, інформаційні, етнічні, духовні тощо.

Внутрішні чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку – це його суб'єктивні умови, що виявляються в атрибутах суб'єктів спілкування, у їхніх властивостях: біологічних – расова приналежність людини похилого віку, стать, будова тіла, стан здоров'я, властивості нервової системи, індивідуальні особливості морфологічного характеру тощо; такі властивості є вродженими або успадкованими; соціальних – соціальний статус літньої людини, її професійна зайнятість, соціальна активність, наявність захоплень та інтересів, умови проживання тощо; психологічних – прояви когнітивної, регулятивної й комунікативної підсистем психіки особистості в похилому віці.

Для виявлення зв'язку між особливостями міжособистісного спілкування осіб похилого віку та такими зовнішнім соціальним чинником міжособистісного

спілкування, як соціальна активність була проведена діагностика. Вона здійснювалося в межах емпіричного дослідження особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку та їхньої здатності до коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань. У ній узяли участь 208 осіб віком від 55 до 78 років.

Для діагностики використано спеціально розроблене структуроване інтерв'ю та такі методики: діагностики рівня емпатійних здібностей (В.В. Бойко), виявлення суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон), діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки (автор К. Томас, адаптація Н.В. Гришиної).

Виявлено особливості соціальної активності осіб похилого віку до та після досягнення пенсійного віку. Змістовні відповіді досліджених осіб впорядковано за такими напрямками: громадська робота, зокрема культурно-масова; заняття мистецтвом; виробничо-професійна діяльність; заняття спортом; зв'язок із церквою.

Розглянемо детальніше ці відповіді.

1. Громадська робота. Значна частина досліджуваних обрала скорочене формулювання – «громадська робота», але були отримані й інші відповіді, котрі стосуються суспільно-політичної, організаторської, просвітницької діяльності, виконуваної на добровільних засадах. Це – участь у мітингах, у святкових демонстраціях, у засіданнях товариського суду, у профорієнтації учнів 9-10 класів середньої школи (ішлося про професію будівельника); організація благодійних акцій, зокрема концертів; догляд за хворим; допомога школярам і студентам у створенні театральних постановок; членство у партійних і комсомольських бюро різних установ і організацій, у вуличному комітеті, у комісії сприяння сім'ї і школі (голова); просвітництво у педагогічних колективах тощо.

2. Заняття мистецтвом. Певна частина досліджених обрала скорочене формулювання – «гуртки, конкурси», але були отримані інші відповіді, що висвітлюють характер участі в цих гуртках і конкурсах, наприклад: «брала участь у художній самодіяльності (на базі селищного клубу)», «була членом гуртка «Народний танок»; «співала в народному вокальному ансамблі «Горицвіт»; подала кілька робіт на конкурс вишивки» тощо.

3. Виробничо-професійна діяльність включала участь у сільському «клубі швачок»; раціоналізаторство; публіцистичні виступи з психолого-педагогічних питань і т. ін.

4. Заняття спортом. У відповідях висвітлено участь у роботі спортивних секцій, у спортивних змаганнях ветеранів геологічних організацій України, у туристичних змаганнях тощо.

5. Зв'язок із церквою здійснювала «активна парафіянка сільського храму».

Соціальну активність до досягнення пенсійного віку проявляли 68% досліджуваних, після його досягнення – лише 39%.

Порівняння особливостей соціальної активності досліджуваних осіб до та після досягнення пенсійного

віку подано в табл. 1. Окремі досліджувані вказували по кілька напрямів своєї активності.

Порівнювали особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку (емпатії, стилів спілкування, наявності друзів та приятелів, наявності тих осіб, які подобаються і яким подобаються, самотності тощо) залежно від прояву соціальної активності після досягнення цього віку (табл. 2). Достовірність виявлених залежностей перевірена за допомогою t-критерію Стюдента, $t_{кр}=1,98$. Алгоритм розрахунків складено в Excel. Можемо стверджувати, що соціально активні літні люди мають вищий рівень емпатії; почуваються менш самотніми, раніше мали і зараз мають більше друзів та приятелів, а також тих осіб, які їм подобаються, і тих, кому подобаються вони; у спілкуванні, зокрема в конфліктних ситуаціях, більш схильні йти на компроміс, ніж сперечатися. Вияв соціальної активності в літньому віці не пов'язаний із рівнями окремих компонентів емпатії та зі схильністю людини до співробітництва, уникнення й пристосування в спілкуванні.

Таблиця 1. Особливості соціальної активності досліджуваних осіб до та після досягнення пенсійного віку

	До, %	Після, %
Нема відповіді	7	11
«Ні, не брав», «не беру»	25	50
Брали / беруть	68	39
Громадська робота	51	25
<i>змістовна відповідь</i>	14	9
<i>скорочена відповідь</i>	37	16
Заняття мистецтвом	22	10,5
<i>змістовна відповідь</i>	10,5	4,5
<i>скорочена відповідь</i>	11,5	6
Виробничо-професійна діяльність	2	1
Спорт	2	0,5
Зв'язок із церквою	0	0,5

Виявлено, що серед соціально активних осіб похилого віку власний час витрачають на спілкування і турботу про інших 56% досліджуваних, а серед тих, хто є соціально неактивним, – 34%. Серед перших тих, хто хотів би ще спілкуватися, – 14%, а серед других – 19%. Серед соціально активних осіб 48% змінили б власне коло спілкування, а серед тих, хто є соціально неактивним, таких 30%.

Таким чином, особистісно-комунікативний підхід можна визнати оптимальним у формулюванні концептуальних уявлень про особистість у похилому віці та процес її міжособистісного спілкування. Відповідно до цього підходу особистість у похилому віці є суб'єктом суб'єкт-суб'єктного спілкування й свідомої діяльності, що становить динамічну єдність, систему різних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку – процес формування емоційних взаємин особистості в похилому віці з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб поведінки один з одним. У похилому віці таке спілкування відбувається із родиною, друзями та знайомими та в межах різноманітних спільнот. Воно зумовлюється сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників, які, є відповідно, ознаками навколишнього простору (при-

родного, антропогенного, соціального середовища), і виявляються в біологічних, соціальних і психологічних особливостях осіб похилого віку.

У результаті здійсненої діагностики виявлено, що після досягнення пенсійного віку вдвічі зросла кількість тих, хто не виявляє соціальної активності. Відповідно приблизно вдвічі зменшився її прояв у різних напрямках. Найчастіше соціальна активність осіб похилого віку в минулому та на сучасному етапі стосується громадської роботи та занять мистецтвом. Соціально активні особи похилого віку (порівняно із соціально неактивними) частіше спілкуються й турбуються про інших і більше прагнуть до зміни власного кола спілкування (зокрема, через те, що змушені вдаватися до поступок), адже ним незадоволені. Вони більш здатні до розуміння емоцій і почуттів інших, почуваються менш самотніми. У соціально активних літніх осіб більше друзів і приятелів, а також тих осіб, які їм подобаються, і тих, кому подобаються вони. У конфліктній ситуації вони рідше сперечаються.

Таблиця 2. Особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку залежно від прояву соціальної активності

Хар-ка міжособистісного спілкування	Соціал. активн.	Середні значення	t-критерій	Відмінність
Емпатія, раціональний	ні	2,412	1,592	-
	так	2,667		
Емпатія, емоційний	ні	3,441	0,043	-
	так	3,449		
Емпатія, інтуїтивний	ні	2,902	0,446	-
	так	2,820		
Емпатія, установки	ні	2,784	1,462	-
	так	3,051		
Емпатія, проникнення	ні	2,696	1,243	-
	так	2,923		
Емпатія, ідентифікація	ні	2,274	1,768	-
	так	2,577		
Емпатія, сумарний показник	ні	16,510	3,241	+
	так	17,551		
Почуття самотності	ні	20,676	8,069	+
	так	16,487		
Рівень самотності (інтерв'ю)	ні	0,366	4,531	+
	так	1,121		
Наявність друзів у минулому (інтерв'ю)	ні	0,702	2,608	+
	так	1,139		
Наявність друзів зараз (інтерв'ю)	ні	-0,125	3,699	+
	так	0,544		
Наявність осіб, які подобаються (інтерв'ю)	ні	0,067	3,934	+
	так	0,756		
Наявність осіб, яким подобаєшся (інтерв'ю)	ні	0,196	3,581	+
	так	0,803		
Суперництво	ні	3,136	3,263	+
	так	2,269		
Співробітництво	ні	6,155	0,059	-
	так	6,167		
Компроміс	ні	6,806	2,858	+
	так	7,410		
Уникнення	ні	6,893	0,799	-
	так	7,064		
Пристосування	ні	6,99	0,312	-
	так	7,064		

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Коваленко О.Г. Модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України ; [за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 28. – С. 191–202.
- [2] Краснова О.В., Лидерс А.Г. Социальная психология старости : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 288 с.
- [3] Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.
- [4] Яцемирская Р.С. Социальная геронтология (лекции) : учебное пособие для вузов. – М. : Академический Проект, 2006. – 320 с.
- [5] Communication and Aging / Jon F. Nussbaum, Loretta L. Pechioni, James D. Robinson, Teresa L. Thompson. – 2nd ed. – Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 2000. – 392 p.
- [6] Pinquart, M. Sörensen S. Influences of Socioeconomic Status, Social Network, and Competence on Subjective Well-Being in Later Life : A Meta-Analysis // Psychology and Aging. – 2000. – June. – Vol 15 (2). – P. 187–224.

REFERENCES

- [1] Kovalenko, O.G. The model of interpersonal communication of elderly people // Problems of modern psychology: scientific research journal of Kamyans-Podilskiy national university named after Ivan Ohienko, Psychology institute named after G.S. Kostyuk of NAPS Ukraine; [ed. S.D. Maksimenko, L.A. Onufrieva]. – Kamenets-Podilkiy : Aksioma. 2015. – Vol. 28. – P. 191–202.
- [2] Krasnova, O.V., Lyders, A.G. Social Psychology of old age : textbook for high school students. – M.: Publishing Center "Academy", 2002. – 288 p.
- [3] Parigin, B.D. Social Psychology. Problems of methodology, history and theory. – SPb. : IGUP, 1999. – 592 p.
- [4] Yatsemirskaya, R.S. Social Gerontology (lectures) : textbook for universities. – M. : Academic Project, 2006. – 320 p.
- [5] Communication and Aging / Jon F. Nussbaum, Loretta L. Pechioni, James D. Robinson, Teresa L. Thompson. – 2nd ed. – Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 2000. – 392 p.
- [6] Pinquart, M. Sörensen S. Influences of Socioeconomic Status, Social Network, and Competence on Subjective Well-Being in Later Life : A Meta-Analysis // Psychology and Aging. – 2000. – June. – Vol 15 (2). – P. 187–224.

Features of elderly people interpersonal communication and their social activity**O.G. Kovalenko**

Abstract. The article is devoted to revelation of specifics of elderly people interpersonal communication depending on their level of social activity. The elderly people interpersonal communication is deemed to be a process of formation of emotional relationships of personality. It is conditioned by various factors. It had been founded that social activity of older people often relates to social work and artistry. Socially active elderly people have more opportunities for positive development of their interpersonal communication.

Keywords: *interpersonal communication, social activity, empathy, feelings of loneliness, communication styles*